

Б.Т. НұримаАнкара Хажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
(E-mail: bekarysnuriman@gmail.com)**Әлемдік фольклортанудағы «перфоманс» (performance)
теориясы және оның түркі фольклорындағы көрінісі***

Аңдатпа. XX ғасыр басынан бері фольклорлық мәтінді талдауға қатысты әртүрлі көзқарас қалыптасып, зерттеудің де түрлі әдісі ұсынылды. Солардың бірі ретінде «Перфоманс» (Performance) теориясы 1970 жылдан бері әлемнің фольклортанушы ғалымдары арасында кеңінен талқылап келе жатыр. «Перфоманс» сөзі термин ретінде сахнада немесе көпшілік алдында орындалған фольклорлық туындыға қатысты қолданылады. Халық ауыз әдебиеті зерттеулерінде әуелде тың пікірлер айтылғанымен оларды кешенді түрде саралап, теория ретінде ғылыми ортаға ұсынған Америка ғалымы Дан Бен-Амос болатын. Ол фольклорлық мәтінге оны айтушының кәсіби шеберлігі, орындаған сәтіндегі шабыты және тыңдарманның қошеметі тікелей әсер ететінін дәлелдейді. Сондықтан, фольклорлық мәтінді айтушысымен және тыңдарманымен бірге, яғни айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі аясында зерделеуді ұсынады. Бұл теория 1970 жылдан бері Америкада, Түркияда және Еуропа елдерінде ғылыми зерттеулермен қатар, білім беру бағдарламаларында қолданылып келеді. Мұндай мазмұндағы зерттеулер қазақ фольклортануында болғанымен әлемдік үдеріспен байланыстың тығыз еместігі байқалады. Қазақ фольклоры бүгінгі жаңа гуманитарлық білім аясында әлемдік тәжірибеге сай жаңаша саралауды қажет етеді. Сондықтан, мақалада «Перфоманс» теориясы талдана отырып, қазақ фольклорымен байланысы зерделенеді. Халық ауыз әдебиетінің түрі – айтыс пен жыршылық дәстүрден мысал келтіріліп, теорияның түркі фольклорындағы орны көрсетіледі.

Кілт сөздер: перфоманс, фольклорлық мәтін, айтушы, тыңдарман, айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-135-143

*Ғылыми мақала 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР08053219 «Түркі фольклорын жаңа гуманитарлық білім аясында зерттеу» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Кіріспе

Филология ғылымы саласындағы зерттеулер мәтінмен, оның ішінде көркем шығарма мәтінімен тығыз байланысты. Бүгінге дейін пайда болған теориялар мен зерттеу әдістері сол мәтінді танудан туып отыр. Осы бағыттағы ізденістер барысында әлемдік ғылымда 1970 жылы «Перфоманс» (Performance) теориясы пайда болды. Бұл жазба әдебиетті емес, фольклорлық мәтінді зерттеудегі жаңа көзқарастың бірі. Онда халық ауыз әдебиеті мәтіні айтушысымен және тыңдарманымен бірге, яғни айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі кешенді түрде қарастырылады. Әуелде Америкада пайда болғанымен, бұл тақырып кейін Еуропа елдері мен Түркия ғалымдары тарапынан қызу талқыға түсті. Бүгінде «Перфоманс» теориясы аталған елдерде зерттеулермен қатар, білім беру бағдарламаларында кеңінен қолданылады. Осы тұста, қазақ ғылымында мұндай

мазмұндағы зерттеулер аталмыш көзқарас пайда болған 1970 жылға дейін де, одан кейін де жан-жақты жүргізілгенін айта кеткен жөн. Алайда, «Перфоманс» теориясы мен оны зерттеушілердің еңбегі назардан тыс қалып қойғаны да жасырын емес. Дәл сол сияқты қазақ ғалымдарының да еңбегі өзге елдегілерге жетпеді. Ал, қазақ фольклорымен байланысты «Перфоманс» теориясы аясындағы алғашқы зерттеулер Түркияда түрік тілінде жарық көрді. Сол себепті де оның қазақ тілді аудиторияға толық жетпегені және білім беру мазмұнына да еңбегені байқалады. Соңдықтан, бұл тақырып жаңа гуманитарлық білім аясында қазақ тілінде талқылауды қажет етеді. Оның үстіне, бүгінде әлемдік ғылымнан тыс қалу немесе онымен байланыссыз даму мүмкін емес екенін ескерсек, «Перфоманс» теориясы қазақ фольклортануы үшін маңызды болмақ.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада әлемдік фольклортану ғылымындағы «Перфоманс» теориясы мен соған қатысты жарияланған ғылыми материалдар негізге алынады. Зерттеу нысанының тағы бірі – тақырыпқа қатысты Түркия ғалымдарының ғылыми еңбегі. Сонымен қатар, Қазақстан зерттеушілерінің фольклорлық мәтінді талдаудағы және «Перфоманс» теориясы аясындағы зерттеу жұмыстары.

Бүгінге дейін қазақ фольклорын зерттеушілер фольклорлық мәтіндерді әр түрлі теория шеңберінде, әр түрлі әдіспен әр қырынан талдап келе жатыр. Бұл мақалада әлем фольклортануына белгілі «перфоманс» теориясының негізгі мәселелері қарастырылады. Ондағы айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі жеке-жеке талданып, оның қазақ фольклортануына қатысы зерделенеді.

Әдебиеттерге шолу

«Перфоманс» теориясы 1970 жылдан бері әлемдік ғалымдар тарапынан қызу талқыланып келеді. Теория ретінде ең алғаш Америка ғалымы Дан Бен-Амос (Dan Ben-Amos) еңбегінде көтеріледі [1, 74-87]. Дегенмен, ондағы мәселелер 1935 жылға дейін Милман Пэрри (Milman Parry) зерттеулерінде, 1960 жылы Алберт Лордтың (Albert V. Lord) «The Singer of Tales», 1964 жылы Алан Дундестің (Alan Dundes) «Text, Texture and Context» атты мақаласында да айтылады [2, 130]. Ғалым Даннан кейін бұл тақырыпты фольклортанушы Уилям Баском (William Bascom), Бауман Ричард (Bauman Richard), Дебора Капчан (Deborah A. Kapchan), Элизабет Файн (Elizabeth C. Fine) және т.б. ғалымдар тереңірек зерттей түсті. Нәтижесінде бүгінге дейін әр елдің фольклоры «Перфоманс» теориясы аясында жаңаша пайымдалуда. Бұлардың қатарында Түркияның Өжал Оғуз (Öcal Oğuz), Метин Екижи (Ekiçi, Metin), Өзкүл Чобаноғлу (Özkul Çobanoğlu), Мұстафа Арслан (Mustafa Arslan), Милай Көктүрік (Milay Köktürk), Рухи Ерсой (Ruhi Ersoy), Ердем Өздемір (Erdem Özdemir) сынды ғалымдарын атауға болады. Түрік фольклортану ғылымында 90-жылдары көтеріліп бастаған бұл тақырып әлі күнге өзектілігін жойған емес. Ғылыми зерттеулерден бөлек, сала мамандарын даярлау барысында арнайы пән ретінде де оқытылады.

«Перфоманс» теория Қазақстан зерттеушілерінен Ләззат Орақова, Жұлдызай Кішкенбаева және Бекарыс Нұриман еңбегінде кездеседі. Мысалы, зерттеуші Л.Орақова айтыскер ақын Қонысбай Әбілов пен Шынболат Ділдебаевтың сөз сайысын айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі аясында қарастырады. Онда ақынның бірі айтқан сәтте екіншісін де, жалпы көпшілікпен бірге тыңдарман қатарына қосып, соған сай айтыс мәтіні зерделенеді [3, 269-280]. Ал, зерттеуші Ж.Кішкенбаева мен Б.Нұриманов еңбегі ковид-19 пандемиясы кезінде ұйымдастырылған онлайн айтыстарға арналады. Онда сөз қағысқан екі ақынның бір-

бірі мен және олардың көрерменмен жүзбе-жүз емес, экран арқылы байланысуы бағамдалып, соның нәтижесінде туған айтыс мәтіні сараланады [4, 98-110]. Бұл екі мақала да түрік тілінде жарық көргенін айта кеткен орынды.

Талқылау

«Performance» сөзі ағылшын тілінен қазақшаға «орындау, атқару» [5, 147] деп аударылады. Сонымен қатар, ол «сахнада сөйлеу» және «спектакль» деген мағынаны да білдіреді [5, 168]. Яғни, термин ретінде фольклортану ғылымы саласында өнерпаздың ел ішінде немесе сахнада бір туындыны орындауына қатысты қолданылады. Америка фольклоры энциклопедиясында «Перфоманс апроуч» (Performance Approach) «орында уәдісі» деп беріледі [6, 1165-1168]. Түрік фольклортануында бұл халықаралық терминге сай «Перформанс» (Performans) және түрікше «Ижра» (İcra) деп, екі нұсқада кездеседі.

«Перфоманс» – өлең, жыр, дастан, ертегі, аңыз, хикая, күй, қойылым және тағы басқа да фольклорлық мұраны кешенді түрде тану мәселесінен туған теорияның бірі. Оның тууына алғаш себеп болғандарды ғалым М.Екижи: «Бұл теориялық және әдіснамалық көзқарастарды көтергендер фольклор саласынан емес, ауыз әдебиеті мұраларын өз саласының зерттеу нысаны немесе дерегі ретінде көрген басқа білім адамдары» [2, 128] деп түсіндіреді. Өзкул Чобаноғлу олардың тіл білімі саласы мамандары екенін айтады [7, 292-293]. Яғни, фольклорлық мәтінді талдау барысында оның айтушысы мен тыңдаушысы назардан тыс қалып қояды да, ол мәтін бойынша пікір айтыла бастайды. Мұның соңы қате тұжырымдарға апарды. Ө.Чобаноғлу аталмыш теорияның тууына әсер еткен келесі бір себепті Б.Малиновскийдің пікірі деп есептейді және оның 1926 жылғы еңбегіндегі «күмәнсіз, мәтін өте маңызды бірақ, контекстсіз мәтін – өлі» [7, 292] деген сөзін келтіреді. Мұндағы, «контекст» – мәтін мен мәтіннің тууына себеп болған айтушы мен тыңдарманды тұтас қамтитын және шығарманың көтерген негізгі тақырыбы мен мазмұны. Демек, бұл жерде де мәтін мен айтушысы және оның тууына себеп болған орта мен жағдаятқа келіп тереледі. Сондықтан, теорияны алғаш ортаға салған ғалым Дан Бен-Амос: «Кәсіби бір өнерпаздың немесе бір туындыны алғаш тудырған өнерпаздың өзіне тән қабілеті, ол өнерпаздың туындыны орындау барысындағы шабыты және тыңдаушының оған көрсеткен қошеметі өнерпаз орындаған ертегі немесе жырдың мәтініне әсер етеді» [1, 75] дейді. Ол айтушы-тыңдарман-мәтін үштігін төмендегідей етіп береді:

1. Жеке тұлға (айтушы, орындаушы, ойыншы)
2. Әлеуметтік орта (тыңдарман, көрермен)
3. Мәтін (айтылған). [2, 130].

Мұндай пікірді ХХ ғасырдың алғашқы жартысында (1932-1936 жж.) ғалым М.Әуезов те айтқан болатын. «Манас» эпосы туралы зерттеуінде ол: «Жазушымен оқырманның бір-бірімен байланысы кітап арқылы ғана. Ал, жыршы мен тыңдаушы әрдайым бетпе-бет отырады. Олардың байланысы әлдеқайда жақын, бір-біріне тигізетін әсері де даусыз. Фольклорлық мәтінді оны тыңдайтын көпшіліксіз және әлеуметтік ортаның көзқарасын, әсерін, көңіл-күйін жеткізетін ақын-жыршысыз елестету мүмкін емес» [8, 85] дейді. Алайда, бұл пікір Америка мен Еуропа ғалымдарының назарына ілікпей, әлем фольклортанушыларының талқысынан шет қалып қойды. Бүгінде оларды салыстыра қарастыру маңызды. Сондықтан, айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі жан-жақты сараланып, қазақ фольклорымен байланысын зерделеу заман талабы болып отыр.

Нәтижелер

1. *Жеке тұлға.* Айтушы (орындаушы, ойыншы) – фольклорлық мәтінді өз ойынан шығарып, жаңадан тудырушы немесе бұрыннан бар мәтінді орындаушы өнерпаз. Сондықтан, ғалымдар зерттеу барысында айтушыға қатысты екі нәрсе ескерілуі керек дегенге тоқтайды. Бірі – өнерпаздың шығармашылық қабілеті, кәсіби деңгейі болса, екіншісі – орындау кезіндегі көңіл-күйі, шабыты.

Орындаушының кәсіби өнерпаз немесе жас талап екені яғни, кәсіби деңгейі маңызды. Өйткені, екеуінің дарыны, шығармашылық қуаты, шығарған фольклорлық өнімі бірдей бола бермейді. Мысалы, қазақтың ақындық өнерін зерттеген ғалым Е.Исмаилов оған қатысты былай дейді:

«Қазақ ақындарының ежелгі салтында жылдам, бөгетсіз, тыңнан өлең шығарып айта білмегенді күшті ақын деп танымаған» [9, 23]. Сондақтын, айтыс өлеңдерін талдағанда сөз қағысқан екі ақынның деңгейі басты назарға алынуға тиіс. Бұл шарт дастан жырлаған жыршы, аңыз-әңгіме, ертегі, хикая сынды туындыларды орындаған өнерпазға да қатысты. Фольклортанушы ғалым Ш.Ибраев еңбегінде 1832 жылы А.Левшиннің мұндай мәселені ескермей, қате қорытынды жасағанын айтады.

«Рас, қазақ арасында ойын-тойда өз жадынан екі-үш ауыз өлең шығарып айтпайтындары кемде-кем болған. Қазақтардың бұл өнерін зерттеуші жақсы түсінген. Бірақ фольклорлық текстердің үнемі өзгеру, қимыл-қозғалыс үстінде болатынын және оның ауызша шығарма үшін заңдылық екенін дұрыс аңғармаған. Оның үстіне көшпелі қоғамдағы жаппай тараған өнердің әлеуметтік мәнін дұрыс бағалай алмаған. Бұл бір. Екіншіден, халқымыз өлең шығарып айтқанның бәрін ақын, жырау деп санамаған ғой. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» демекші, ел арасында даңқы жайылып, ерен өнерімен көпшілікті тәнті қылғандары ғана осындай атақты иелене алады» [10, 42]. Мұнда, А.Левшиннің айтушының кәсіби деңгейін ескермегені байқалады. Ғалым Ш.Ибраевтың бұл еңбегінде «перфоманс» теориясы туралы айтылмаса да, фольклорлық мәтінді талдауда А.Левшин тарапынан кеткен қателіктер нақты көрсетіледі.

Айтушыға қатысты екінші талап бойынша, оның шығарманы орындап жатқан сәттегі көңіл күйі яғни, ерекше шабытпен немесе сүлесок орындағаны ескерілуі керек. Өйткені, айтушының шабытпен не шабытсыз орындауы фольклорлық мәтінге тікелей әсер етеді. Қазақтың ақындық өнеріндегі шабыттың маңызын талдаған ғалым Е.Исмаилов ақындардың көзбен көрген нәрседан ерекше әсер алатынын жеткізеді.

«Ақын өмірдегі құбылысты, тарихи уақиғаны өзінің ой-өрісі дәрежесінде таныды, ақынның сезінуі, сол сезгенін қабылдауы шапшаң, ол тез көріп, тез әсер ала біледі, алған әсерін ұғып есіне сақтауы да күшті, тұрақты. Ақын естігеннен гөрі, көз көргенін тез сезіп, жылдам жырлап кетеді. Міне, осыдан келіп ақындағы импровизаторлық дәстүр дамиды, қалыптасады. Әртүрлі тақырыпқа бөгелместен қолма-қол жыр айту жүйрік ақынның бір белгісі» [9, 22-23].

Бұл ақын туралы болғанымен фольклорлық мұраны жеткізуші әрбір өнерпазға да қатысты мәселе. Демек, мейлі кәсіби өнерпаз болсын, мейлі үйренуші жас талап болсын, оған шабыттың ететін әсері мол. Ал, өнерпаздың шабытын оятатын – көрермен. Сол шабыттың әсерінен бір өнерпаз бір дастанды әртүрлі ортада тіпті, бір ортаның өзінде түрліше орындап жатады.

2. *Әлеуметтік орта.* «Перфоманс» теориясы бойынша көрермен немесе тыңдарман – әлеуметтік орта болып есептеледі. Зерттеуші кез-келген фольклорлық мәтінді талдау кезінде оның қандай ортада орындалғанын басты назарда ұстауға тиіс. Аталған теорияны зерттеген Америка ғалымы Д.Капчан Мороккода өткен фестивальдегі «Халық театры» қойған қойылымнан мысал келтіреді. Онда өнерпаздардың халықтың қошеметінесай айтар сөзін суырып салғанын, нәтижесінде әлеуметтік ортаның мәтінге әсер ететінін айтады [11,

485].

Мұндай жағдай қазақ фольклорында әсіресе, ақындар айтысы, жыршылық сынды дәстүрлі өнерде жиі кездеседі. Өйткені, айтушы көрерменмен тікелей байланыс орната отырып, оларға қарата жыр арнайды. Тыңдаушы мен орындаушының арақатынасы туралы жазған жыршы әрі зерттеуші Б.Жүсіпов оны былай деп түсіндіреді:

«Жыршы жыр айту барысында белгілі бір текті адамдарды ұлықтайды. Оның бұл игі ниетіне риза болған тыңдарман жыршыға асыл бұйымдар мен мал атайды. Жыршыны көтермелеп «әй, пәлі!» деп ризалығын білдіріп отыратын көтермешілер топ ішінен сараланып шығады. Мұндай сәттерді жыршы да қалт жібермеуге тырысады» [12, 219].

Тыңдарманның өнерпазды сөзбен ғана емес, бағалы сыйлық беріп, қошеметтейтін кездері болады. Бұл әлеуметтік ортаның өнер иесін ерекше ықыласпен қабылдағанының көрінісі. Ғалым Б.Жүсіпов зерттеуінің жалғасында ондай сыйдың жырға арқау болғанын дәлелдеу үшін Сыр бойылық Дүр Оңғар Дырқайұлының мына жыры беріледі.

«... Жақсы жырау емеспін,
Өлеңін пұлдап ақы алған.
Жаман жырау емеспін,
Таусылып сөзі тақалған.
Келеке еткен жандарға,
Кем тимейт сөзім бақаннан.
«Ой, пәлі» деген сөздерің,
Кем емес ат пен шапаннан» [12, 219].

Демек, ерекше қошемет көрсетілген және сый-сияпат жасалған ортада кәсіби өнерпаздың шығармашылық қыры ашыла түседі. Керісінше, ондай қошемет болмаса немесе айтушы өзін еркін сезінбеген орта болса, шығарма өз деңгейінде орындалмай қалуы мүмкін. Қазақ ауыз әдебиетін зерттеген ғалым Е.Тұрсынов оны жасаушылардың байырғы өкілдері ретінде жыраулар мен жыршыларға тоқталады. Олардың қызметін талдай келе, батырлар жырын орындаудың көп халықтарда киелі мәнге ие екенін жазады [13, 170]. Демек, осы аталған жайттар фольклорлық мәтінге, оның көркемдік ерекшелігі, сюжеттік желісі және жалпы мазмұнына әсерін тигізбей қоймайды.

3. *Мәтін*. Фольклортану ғылымында, мәтін – фольклор өнімі. Сондықтан, ол өнімнің кімнен, қалай, қайда, қашан, қандай жағдайда шыққаны және оны жазып алған кісі туралы мәліметтің болуы маңызды. Фольклорлық мәтінге сүйеніп белгілі бір халықтың фольклорына баға берерде бұлардың барлығы ескерілуі керек.

Ақындар айтысы сынды өнер болса, онда өлеңнің табан асты суырып салып айтылатыны белгілі. Онда әлеуметтік орта мен сол сәттегі болып жатқан жағдаят көрініс тауып жатады. Бұл Түркия зерттеушісі Өздәмир Эрдәмнің түрік ашықтарының (ақындарының) айтысы мен суырып салма өнерін қарастырған еңбегінде де қамтылады [14, 1357-1366]. «Перфоманс» теориясын талқылаған сәтте әлем фольклортанушыларының назар аударғаны – дастан секілді көлемді эпикалық шығарманы мәтінінің өзгеріп не өзгермеуі. Бір сөзбен айтқанда, ғалымдар айтушының ұзақ туындыны толық жаттап, оны ұмытпай айтып шығуына немесе орындаушының қабілеті мен әлеуметтік ортаның әсеріне сай мәтіннің өзгеріске ұшырауына ерекше мән береді. Ғалым М.Екижи еңбегінде осы мәселеге көз жеткізу үшін 1930 жылы ғалым Милман Перри мен шәкірті Алберт Лордтың қазақ даласына келгісі келгені, алайда, саяси жағдайларға байланысты келе алмағаны айтылады. Дегенмен, олар Югославияға барып, Босна жыршыларынан көптеген дастанды жазып алады [2, 126-127]. Нәтижесінде эпос мәтінінің өзгеріп отыратынына көз жеткізеді. Оған туындының «нұсқасы» (варианты) деп баға берілді. Түрік фольклортанушы ғалымы Өжал Оғуз: «15 ғасырда Шығыс Анадолы мен Әзербайжан аумағында хатқа түскен «Қорқыт Ата кітабында» кездесетін «Қам

Бөрі ұлы Бамсы Бәйрек бойы» бүгінгі түркі әлемінде «Алпамыш», «Алып Манас», «Бозоғлан» және «Бей Бәйрек пен Аққабак қызы» деп таралуда. Бұлардың қайсысы түпнұсқа, қайсысы вариант» [15, 6] деп, мәселе көтере келе, олардың әрбірін әр аймақта орындалған нұсқа деген тұжырымға келеді. Кейде бір жыршының өзі бір эпосты әртүрлі орындаған жағдайлар кездеседі. Мысалы, ғалым Б.Жүсіпов зерттеуінде Жақсылық Елеусінов есімді жыршының «Бегей» атты жырды үш нұсқада орындағанын келтіреді. Оған қатысты: «біз қарастырып отырған «Бегей» нұсқаларының ерекшелігі сонда, олар бізге бір ғана жыршының – Жақсылық Елеусіновтің айтуында ғана жетіп отыр. Десе де Жақсылық жырлаған үш жырды, түптеп келгенде, бір жырдың үш нұсқасы (деуден) бұрын, бір жырдың бір жыршы айтқан үш түрі (версиясы) дегеніміз дұрыс сияқты. Өйткені, үшеуінің арасындағы сюжеттік-фабулалық үлкен айырмашылықтар осындай ой түюге жетелейді»[16, 168] деп қорытынды жасайды.

Бір жыршының бір жырды үш түрлі орындауы ғалым Дан Бен-Амос айтқан «перфоманс» теориясы аясында қарастыратын болсақ, айтушының жырды орындау сәтіндегі шабыты мен оны тамашалаған тыңдарманға байланысты. Бұған қатысты М.Аслан мен М.Көктүрік: «Фольклор өнімінің әрбір орындалған түрін «жаңадан пайда болған» деп емес, «мәдени тұрғыда жаңаша түрлену» деп қабылдау ақылға қонымды» [17, 19] деп пікір білдіреді. Яғни, нұсқа (вариант) немесе түрді жаңадан пайда болған туынды деп емес, бір туындының түрленуі деп біледі. Демек, нұсқаның көп болуының бір себебі – шығарманың халық арасында кең тарауы болса, екіншіден, орындаушының кәсіби шеберлігі мен шығарма орындалған әлеуметтік ортаның әсері. Осы айтылғандардың мәтінге тікелей әсер ететінін зерттеу барысында басты назарда ұстау маңызды.

Қорытынды

Мақалада әлемдік фольклортану ғылымы саласында 1970 жылдан бері қызу талқыланып келе жатқан «Перфоманс» теориясы қарастырылды. Ондағы фольклорлық мәтінді талдауда ескерілуі керек айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі ғалым Дан Бен-Амос еңбегінде кешенді түрде айтылғаны себепті теория соның атымен тығыз байланысты. Әйтпесе, ондағы негізгі мәселелер оған дейін 1926 жылы Б.Малиновский, 1935 жылға дейін Милман Пэрри, 1936 жылы М.Әуезов, 1960жылы Алберт Лорд, 1964 жылы Алан Дундес сынды ғалымдардың еңбегінде көтерілгені белгілі болды. Осы тұста, кеңес үкіметі мен әлем ғалымдарының арасында тығыз ғылыми қарым-қатынастың болмағаны байқалады. Нәтижесінде ортақ тақырыптар бір-бірімен байланыссыз талқыланды.

Зерттеу нәтижесіне қарағанда «перфоманс» теориясының мақсаты – фольклорлық мәтінді айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі аясында жақ-жақты қарастыру. Үшеуінің бір-біріне әсерін ескеру, сол арқылы қорытынды жасау маңызды. Ғалымдар мұның бірі кем болған немесе ескерілмеген жағдайда фольклорлық мәтінге толық баға беру мүмкін емес деген тұжырымға келеді.

Мақалада «перфоманс» теориясы түркі фольклорындағы айтыс және жыршылық дәстүр мысалында ғана талданды. Алдағы уақытта оларды жеке-жеке және фольклордың басқа да түрлері бойынша қарастыру қажет екені даусыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Dan Ben-Amos. Şartlar ve Çevre içinde folklorun bir tanımına doğru. Çev. Metin Ekici // Millî Folklor. Sayı33, Bahar1997. ss. 74-87.
2. Ekici Metin. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. 8.Baskı. – Ankara:

Geleneysel Yayıncılık, 2018. – 242.

3. Urakova, Lazzat. Performans Teori'nin Aytılara Uygulanması ve Konusbay'ın Şınbolat'la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici ve Düzenleme // Bilig, 71, 2014. pp. 269-280.

4. Nurimanov Bekarys, Kishkenbayeva Zhuldyzay. Küresel salgın (covid-19) sürecinde Kazakistan'da âşık atışmaları ve salgınla ilgili şiirlerin incelenmesi // Millî Folklor. Cilt 17. Sayı 129, 2021. ss. 98-110.

5. Нұралиева Н. Қазақша-ағылшынша сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 230 б.

6. Fine Elizabeth C. Performance Approach / American Folklore An Encyclopedia /Edited by Jan Harold Brunvand. New York & London: Garland Publishing, 1996. – 1650.

7. Çobanoğlu Özkul. Halkbilimi Kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş. 11.Baskı. – Ankara: Akçağ, 2020. – 443.

8. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. –Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – Т.10: Мақалалар, зерттеулер, әңгімелер, очерктер, аудармалар. 1932-1936. – 456 б.

9. Исмаилов Е. Ақындар: (Жамбыл және халық ақындарының шығармашылығы туралы монография). – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. – 340 б.

10. Ибраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы (қазақ батырлық жырлары негізінде). – Астана: «Сарыарқа» баспа үйі, 2012. – 336 б.

11. Karchan Deborah A. Performance // Journal of American Folklore. Vol. 108. No. 430, 1995. pp. 479-508.

12. Жүсіпов Б. Сүлейлер / Монография. – Алматы: Апа-б, 2010. – 232 б.

13. Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Қазақ ССР-нің «ҒЫЛЫМ» баспасы, 1976. – 195 б.

14. Özdemir Erdem. Performans teori, âşık fasılları ve doğaçlama // Rast Müzikoloji Dergisi, Cilt IV, Sayı 3, 2016. ss.1357-1366.

15. Oğuz M.Öcal. Türk dünyası folklorunda yeni yöntem arayışları // Millî Folklor, Sayı33, 1997. ss. 3-8.

16. Жүсіпов Б.М. Эпикалық жыршылық дәстүр: репродуктив-туындатпа, креатив-шығармашылық егіз қосарлану мәселесі: Монография. – Алматы, 2019. – 400 б.

17. Arslan Mustafa, Köktürk Milay. Halkbiliminde teori ve yöntemler ayışları //Millî Folklor. Sayı 41, 1999, ss. 14-28.

В.Т. Nuriman

Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey

The Theory of "Performance" in world folklore studies and its view in Turkic Folklore

Abstract. Since the beginning of the XX century, there has been a different approach to the analysis of the folklore text and a different method of research has been proposed. As one of them, the theory of "Performance" has been widely discussed among folklore scientists of the world since 1970. "Performance" is a term used to refer to the performance of a folk work on stage or in public. New opinions were expressed for the first time in the studies of oral folk art, but it was the American scientist Dan Ben-Amos who proposed them as a theory in the scientific environment. He proves that the folklore text is directly influenced by the professionalism of its narrator, inspiration at the moment of performance and the applause of the audience. Therefore, it is proposed to study the folklore text together with the speaker and the listener, that is, within the

framework of the speaker-listener-text triad. This theory has been used since 1970 in America, Turkey and European countries, along with scientific research, in educational programs. Despite the fact that studies of such content are in Kazakh folklore, there is not a close connection with the world process. Kazakh folklore needs a new differentiation in the light of modern humanitarian knowledge in accordance with world experience. Therefore, the article analyzes the theory of "performance", studies the connection with Kazakh folklore. Using the example of oral folk art-the traditions of aitys and zhyrshylyk, the place of this theory in Turkic folklore is indicated.

Keywords: Performance, folklore text, speaker, listener, speaker-listener-text.

Б.Т.Нуриман

Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция

Теория «Перформанса» (Performance) в мировой фольклористике и ее взгляд в тюркском фольклоре

Аннотация. С начала XX века сложился разный подход к анализу фольклорного текста и был предложен разный метод исследования. Как один из них, теория «Перформанса» (Performance) широко обсуждается среди ученых-фольклористов мира с 1970 года. «Перформанс» – как термин используется для обозначения исполнения фольклорного произведения на сцене или на публике. В исследованиях устного народного творчества впервые были высказаны новые мнения, но именно американский ученый Дан Бен-Амос предложил их в качестве теории в научную среду. Он доказывает, что на фольклорный текст напрямую влияют профессионализм его рассказчика, вдохновение в момент исполнения и аплодисменты слушателей. Поэтому фольклорный текст предлагается изучать вместе с произносителем и слушателем, то есть в рамках триады говорящий-слушатель-текст. Данная теория используется с 1970 года в Америке, Турции и странах Европы, наряду с научными исследованиями, в образовательных программах. Несмотря на то, что исследования такого содержания находятся в казахской фольклористике, прослеживается нетесная связь с мировым процессом. Казахский фольклор нуждается в новой дифференциации в свете современного гуманитарного знания в соответствии с мировым опытом. Поэтому в статье анализируется теория «перформанса», изучается связь с казахским фольклором. На примере устного народного творчества – традиции айтыс и жыршылык, указывается место данной теории в тюркском фольклоре.

Ключевые слова: Перформанс, фольклорный текст, говорящий, слушающий, говорящий-слушающий-текст.

References

1. Dan Ben-Amos. Şartlar ve Çevre içinde folklorun bir tanımına doğru. Çev. Metin Ekici // Millî Folklor. Sayı 33, Bahar 1997. pp. 74-87.
2. Ekici Metin. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. 8.Baskı. – Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2018. P. 242.
3. Urakova, Lazzat. Performans Teori'nin Aytıslara Uygulanması ve Konısbay'ın Şınbolat'la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici ve Düzenleme // Bilig, 71, 2014. pp. 269-280.
4. Nurimanov Bekarys, Kishkenbayeva Zhuldyzay. Küresel salgın (covid-19) sürecinde Kazakistan'da âşık atışmaları ve salgınla ilgili şiirlerin incelenmesi // Millî Folklor. Cilt 17. Sayı 129, 2021. pp. 98-110.
5. Nuralieva N. Kazaksha-agilshinsha sozdik [Dictionary Kazakh-English]. Almaty: Daik-

Press, 2008.P. 230.

6. Fine Elizabeth C. Performance Approach / American Folklore An Encyclopedia /Edited by Jan Harold Brunvand. New York & London: GarlandPublishing, 1996. P. 1650.

7. Çobanoğlu Özkul. Halkbilimi Kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş. 11.Baskı. – Ankara: Akçağ, 2020. P. 443.

8. Awezov M. Shigarmalarinin elu tomdik tolik zhinagi [Complete collection of works in fifty volumes]. Vol.10. Almaty: Dawir, Zhibek zholy. P.456.

9. Ismailov E. Akyndar: (Zhambil zhane halik akyndarinin shigarmashiligi turali monografya) [Poets: (Monograph on the work of Zhambyl and folk poets)]. Almaty: Kazakh State Publishing House of Fiction, 1956. P. 340.

10. Ybraev Sh. Turki eposinin poetikasi men tipologyasi (Kazak batirlik zhirlari negizinde) [Poetics and typology of the Turkic epic (on the basis of Kazakh heroic epics)]. Astana, Saryarka, 2012. P. 236.

11. Kapchan Deborah A. Performance // Journal of American Folklore.Vol. 108. No. 430, 1995. pp. 479-508.

12. Zhusipov B. 2010). Suleyler. Monografya [Poets. Monograph]. Arna-b, Almaty, 2010. P. 232.

13. Tursunov E.D. Kazak auyz adebiyetin zhasaushilardin bayirgi okilderi [Ancient representatives of the Kazakh oral literature]. Almaty: Publishing house "Gilim" of the Kazakh SSR. 1976. P. 195.

14. Özdemir Erdem. Performans teori, âşik fasılları ve doğaçlama // Rast Müzikoloji Dergisi, Cilt IV, Sayı 3, 2016. pp.1357-1366.

15. Oğuz M.Öcal. Türk dünyası folklorunda yeni yöntem arayışları // Millî Folklor, Sayı 33, 1997. pp. 3-8.

16. Zhusipov B. Epikalik zhirshilik dastur: reproduktiv-tuindatpa, kreativ-shigarmashilik egiz kosarlanu maselesi: Monografya [Epic poetry tradition: The problem of reproductive-creative, creative-creative twins. Monograph]. Almaty. 2019. P. 400.

17. Arslan Mustafa, Köktürk Milay. Halk biliminde teori ve yöntem arayışları //Millî Folklor. Sayı 41, 1999, pp. 14-28.

Автор туралы мәлімет

Нұрман Бекарыс Тілегенұлы – PhD доктор, Түрік фольклоры ғылыми-зерттеу институты, Анкара Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия.

Nuriman Bekarys Tilegenuly – PhD, Researcher of Research Centre for Turkish Folklore, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey.